

**Ferhenga Têgehên Felsefî, (ed. M. Nesîm Doru),
Weşanxaneyê Lîs, 2019, 182 rûpel.**

Di dinyaya nûjen da zanist, li gorî standardîzasyonê bi rê ve diçe. Ev standardîzasyon zanistê ji xebatên wek wêjeyî û hûnerî cûda dike û ji ber vê jî zanist dibe xwediyê wesfek objektîf. Ev standardîzasyon bi amûrên lêkolînê, zimanê ji aliyê cimaeta zanistê ve hatiye qebûlkirin û hwd. pêk tî. Di zanistên civakî da jî ev standardîzasyon li gel rêbaza lêkolînê û bi rûniştina têgehên bingehîn pêk tî. Di zanistê da her dem li ser rêbaz û têgehên nîqaş çê dibin û zanist jî an li ser rêbaz û têgehên berî nîqaşê an jî li ser yê piştî nîqaşê hatiye nûkirin û bi wî şikilî bi rê ve diçe. Ev yek di felsefeyê da jî bi heman şeweyê ye. Lê di nav zanistên civakî da taybetmendîyeke xweser a felsefeyê heye. Felsefe, ji zanistên din ên civakî cuda, rêbazên xwe bi gelemperî bi têgeh û pênasekirina têgehên ava dike. Ji ber vê yekê heta radeyekê mirov dikare bibêje ku hem objeyên/alavên felsefeyê û hem jî armanca felsefeyê, têgehiştin û zelalkirina têgehên şêlû û awakirina têgehên nû ye. Ango felsefe, xebatên li ser têgehên zarûrî dike.

Ev zarûrîyet gelek caran di pirtûkên feylesofan de derdikeve pêşberî me. Feylesof berî ku felsefeya xwe îzah bike, ewil têgehên xwe kifş dike û naveroka wan têgehên li gorî sîstema xwe ava dike. Ji vî aliyê ve ji bo me feylesofê Yûnanî Arîstoteles mînakê baş e. Arîstoteles di *opus magnuma* xwe ya bi navê *Metafizîk*¹ da pirtûka pêncem ji bo ferhengê tehsîs kirîye û di vê pirtûkê da 29 têgehên bingehîn ên wekî *sedem*, *hêman*, *bûyîn*, *eynîtî* û *cûdatî*, *sirûşt* û hwd. pênase dike. Aristoteles bi vê pirtûka xwe, nîşan dide ku ji bo felsefeyê, divê têgehên qadê yê sereke bêne kifşkirin û ravekirin.

Ferhenga Têgehên Felsefî jî di qada felsefeyê da ji bo Kurdîya Kurmancî bi armanca pêşwazîkirina kêmasîyeke mezin a qadê bi piştgirîya Zanîngeha Mardin Artukluyê, ji aliyê pisporên felsefeyê û zimanî ve di bin edîtorîya M.Nesîm Doru de, bi destên Weşanxaneyê Lîsê hatiye amadekirin. Her çiqas nîveka sedsala 20'em de li derdorê kovara Hewarê xebatên balkêş hatibê kirin jî ev xebat bi giştî xebatên rojnamegerî, folklorîk bû û bi tarzek akademîk nebû. Ji ber vê jî wekî tê zanîn li Tirkîyeyê Kurdîya Kurmancî, demekê dirêj bi piranî di nav têkilîyên rojane da dihate axaftin, lê paşî bi zêdebûna bajarîbûnê û hin derfetên awakirina sazîyên sîvil (komele, enstîtu û hwd.) Kurdî, gihiştê asteke akademîk û xweîya li ser xwe rakir û hêj jî radike. Ferhenga ku em niha behsa wê dikin jî ji bo vejîna Kurmancîyê ku xwe bigehîne nav zimanên hevde yê şaristanîyê dibe wesîleye baş. Her çiqas di Kurdîya Kurmancîyê da hin berhemên felsefeyê hatibine weşandin jî, wek ferheng ev xebat, di qada xwe da yekemîn berhem e. Ji ber vê jî pêngaveke

¹ Navê vê pirtûkê ji aliyê Aristoteles ve wek *prote-philosophia* [felsefeya ewil] hatiye danîn lê xwendevanê wî navê pirtûkê wekî "metafizîk" guherandîye

bêhempa ye. Ferheng, 182 rûpel e û di ferhengê da têgehên felsefî li gorî rêza alfabayê hatine ravekirin.

Gava mirov li naveroka ferhengê dinêre, dibîne ku di her warê felsefeyê (hebûnzani/ontolojî, epîstemolojî, etîk, estetîk, mentiq) da têgehên sereke cih digirin. Têgehên hatine hilbijartin, di warê xwe da bi gelemperî têgehên bingehîn in. Wek mînak di hebûnzaniyê /ontolojîyê da têgehên wekî “*bûyîn*(*îng. being*)”, “*gewher*(*îng. substance*)”, “*îdea*” hwd. hatine pênasekirin ku ev têgeh di nav hemû ekolên felsefeyê yê ku hebûnzaniyê di nav xwe da dihewînin (helbet naveroka têgehên li gorî ekolan cuda dibe) cih digirin; wekî ontolojîyê di mentiqê da jî têgehên wekî “*pênc tevayî* (*îng.five universals*)”, “*qezîye*(*îng.proposition*)”, “*pênase* (*îng. definition*)”, “*rêgeza bênakokîyê* (*îng. principle of contradiction*)” hwd. hatine ravekirin ku ev têgeh di nav dîroka mentiqê da heta niha jî (li gel hin sererastkirinan) wek esas têne qebûlîkirin.

Li gel vê di ferhengê da mijara herî girîng jî wergerandina têgehên e. Lewra ferheng ne tenê bi pênasekirin û ravekirinê, bi wergera têgehên jî derdikeve pêş me. Bi rastî amadekirina ferhengeke felsefeyê bi tenê serê xwe di gelek zimanan da dibe mijara nîqaşê. Wek mînak di zimanên wekî Kurdî û Tirkî ku heta niha di dîroka felsefeyê da cihêkî girîng negirtiye, gelo afirandina têgehên qebûlîkirî çawa ye? Gava mirov bixwaze di van zimanan da ferhengeke felsefeyê amade bike, gelo dê têgehên bîyanî yê rûniştî bêne wergerandin? Wekî tê zanîn heta niha zimanên sereke yê felsefeyê bi rêzê Yûnanî, Erebi, Latîni, Elmanî, Frensî bûn. Niha jî bi gelemperî Îngilizî ye. Ji ber vê yekê têgehên felsefeyê jî bi van zimanan hatine afirandin û bi giştî jî wisa têne bikaranîn. Wek mînak, *îdea* (yû.), *logos* (yû.), *a priori* (lat.), *obje* (lat.) *edalet* (ere.), *îmkan* (ere.), *geist* (elm.) û hwd. di hemû pirtûkên felsefeyê da bi halê xwe yê resen têne parastin û nayêne wergerandin. Êdî ev têgehên hanê wek têgehên felsefeyê bixwe têne hesibandin. Gelo di vê rewşê da mirov dê wergera van têgehên biket an naket? Di vê ferhenga felsefeyê da bersiva vê pirsê; parastina resenîya têgehên e. Ji ber vê yekê hemî têgeh nehatine wergerandin, têgehên di warê felsefeyê da rûniştî bi halê xwe yê resen hatine parastin. Bi xêra parastina resenîya wan têgehên têkilîya xwînerên kurd û felsefeyê rihettir çê dibe. Lê dîsa jî divê ceribandînen wergerên van têgehên jî bêne kirin da ku mirov ji bo van têgehên felsefî îmkanên zimanê Kurdî bibîne.

Ji xeynî van gotinan, ferheng berevajî zehmetîya felsefeyê, bi zimanekî hêsan jî hatiye nivîsîn. Ji ber vê ne tenê yê ku bi profesyonel felsefeyê dixebitin, yê dildarên felsefeyê jî bi rehetî dikarin vê ferhengê bixwînin û jê sûd wergerin.

Lê wekî her xebata yekemîn, hin kêmasî û xeletiyên vê ferhengê jî hene. Wekî ku edîtor bi xwe jî di pêşgotinê da dibêje, ev ferheng wek destpêk hatiye amadekirin. Di ferhengê da feylesof, ekolên felsefeyê, çerxên felsefeyê cih nagirin, tenê têgehên sereke yê di warên felsefeyê da hatine ravekirin. Ji bo îkmalkirina vê ferhengê divê têgehên kêma bêne zêdekirin û tomarên feylesof û ekolan jî lê bêne zêdekirin û bi vî şikilî careke din bê çapkirin.

Li gel van kêmasîyan di ferhengê da hin xeletî jî hene ku divê di çapên nû da bêne sererastkirin. Wek mînak têgeha “social contract/toplum sözleşmesi” wek “peyama civakî” hatîye wergerandin. Ev werger xelet e, divê wek “peymanaya civakî” hatiba wergerandin. Lewra *peyama*, *message/mesaj* e. Di hin têgehên da jî di miqabilên wan ên zimanê Îngilîzî da şaşî hene. Bi rastî ev şaşîyên ku em nîşan didin mixabin di lîteratura felsefeyê da jî bi zehfî tîn dîtin. Li gorî me sedema vê xeletîyê ziman nîne, bi taybetî fêrbûna xelet a naverokê ye. Di ferhengê da li bermaberî têgeha “bûyîn”ê bi Îngilîzî wek “being”, têgeha “hebûn”ê jî wek “existence” hatîye nivîsîn. Lê divê ev bêne guherandin ango li beramberî “bûyîn”ê wek “existence”, li beramberî “hebûn”ê jî wek “being” bê nivîsandin. Ji ber ku “being” *miqabilî* “hebûn”ê ye. *Hebûn*, rawe ye (kip/mood/copula) ango gireya “-im”² e ku her tiştê heyî xwedîyê vê raweyê ye û heta hebûn ji xeynî vê wateyê, ji yê heyî cudatir tiştêkî bala (îng. transcendent) jî nîşan dide. Bi vî halî hebûn mijara hebûnanîyê/ontolojîyê ye. Bûyîn ji hebûnê cudatir, derbasbûna teşeyan di nav xwe da dihewîne. Ango bûyîn, nîşana derbasbûna formên nû ye ku ev form nav xwe da dînamîkên cûda dihewîne. Ji ber vê jî bûyîn bi giştî mijara etîkê ye. Bi rastî ev tiştên ku me niha behs kirî, nivîskarên têgehên jî ferq kirîye û li gor gotinên me nivîsîye. Bes tenê beramberîya Îngilîzî ya van têgehên xelet hatine nivîsîn.

Divê di dawîya gotinê da pîrozbahîyeke xurt bo edîtor û koma xebatê bê kirin. Lewra bi zimanekî ku me di serî da jî behskirî û di nav dîroka felsefeyê da ku cihekî girîng negirtîye, amadekirina ferhengeke felsefeyê, zehmeteke mezin e. Ger ev ziman Kurdî be ku ev çend sal in dûrî ilm û felsefeyê ye, zehmetî hêj mezintir dibe. Lê di gel vê zehmetîya mezin karekî wiha jêhatî derketîye. Bawerîya me ew e ku ev xebat dê wan kêmasîyan ku me gotî tamam bike û dê berdewam be. Hem dê bo xwendekar û xwînerên felsefeyê bibe harîkar hem jî dê bo Kurdî bibe pêngavek da ku îmkânên xwe derxîne û têkeve nav zimanên şaristanîyê.

Arş. Gör. Gökhan ORHAN,
Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü,
gokhanorhan@artuklu.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0001-8606-3237.

² Bi Îngilîzî “is”, bi tirkî jî “-dir”.